

Київська Академія 19 (2022): 153–176.
doi 10.18523/1995-025X.2022.19.153-176
<http://ka.ukma.edu.ua>

Володимир Маслійчук

Білгородські митрополити і «черкаські звичаї»: книга та школа¹

Церковна історія російсько-українського прикордоння є значною цариною для досліджень, зокрема в питанні зустрічі Московської православної церкви, що її посилено реформували, і церковного устрою численних переселенців на Слобідську Україну з Київської митрополії. Основним церковним адміністративним утворенням на Слобідській Україні була Білгородська єпархія, керована митрополитами у 1667–1721 рр. Важливими рисами прикордоння видаються: наявність книжок немосковського друку та поява шкіл. Уже перший білгородський митрополит Феодосій привіз до центру єпархії з Москви 150 літургійних книжок. Але за пізнішими даними московські книжки не домінували на даному просторі: значна їх частина була з київської, львівської і навіть острозької друкарень. Реєстр книжок Курязького монастиря, виданих до початку XVIII ст., та інші доступні реєстри свідчать про співіснування книжок різного друку у монастирських книгозбірнях та церквах. Так само характерною була і «шкільна традиція» створення шкіл при церквах — як у Київській митрополії. Своїх учителів із Москви білгородські митрополити не привезли, а «черкаські школи», мабуть, не контролювали. Дані приклади вчергове підкреслюють неоднороманітність прикордоння та множинність ідентичностей.

Ключові слова: прикордоння, Білгородська єпархія, книжка, київський друк, школа, митрополит, Київська митрополія, монастирі, священники, учителі.

¹ Дане дослідження є частиною ширших студій над Білгородською єпархією в рамках навчально-дослідної програми Українського католицького університету «Київське християнство». Стаття почасти написана завдяки стипендії Фонду Кьорбера (Körber Stiftung) на підтримку науковців, що залишаються в Україні під час війни, за сприяння Центру міської історії Центрально-Східної Європи (м. Львів).

До пріоритетів гуманітарних досліджень нині належать студії над історією прикордонь та міжкультурних взаємин, культурних інвазій, успіхів чи невдач у спробах культурного домінування — тобто наскрізні для істориків питання влади, взаємозапозичень і конфліктів². Церковна історія російсько-українського прикордоння є значущою цариною для досліджень, тут виопуклюється питання зустрічі Московської православної церкви, що її посилено реформували від часу патріарха Никона, із церковним устроєм численних переселенців на Слобідську Україну з Київської митрополії. Перед нами поєднання, з одного боку, спроб церковно й культурно опанувати прикордонний простір за допомоги держави, з другого — ініціативи переселенців, котрі мали інакші звичаї, несли з собою ікони, книжки та антиминоси, невластиві одержавленій церкві. До особливостей українських переселенців на прикордонні належала поширена практика шкіл та уживання церковних книжок немосковського друку³.

Це питання привертало увагу дослідників, передусім історика місцевої церкви Філарета (Гумілевського) (1852 р.)⁴ та найвидатнішого регіонального науковця Дмитра Багалія. Останній присвятив окремі розділи церкві й школі та зупинився окремо на книжках в узагальненій «Історії Слободської України» (1918 р.)⁵. У своїй

² Ярослав Дашкевич, «Конфесійні відносини обабіч Великого кордону (XIV–XVIII ст.),» в Ярослав Дашкевич, *Україна на перехресті світів: релігієзнавчі й соціокультурні студії* (Львів, 2016), 37–42; Ігор Чорновол, *Корпоративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір* (Київ: Критика, 2015); Ігор Чорновол, «Релігія та культура на фронтірі,» *Фронтири міста* 4 (2015): 8–21. Див. також важливий аналіз прикордоння: James F. Brooks, *Captives and Cousins: Slavery, Kinship, and Community in the Southwest Borderlands* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2002).

³ Константин Харлампович, *Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви* (Казань, 1898); Александр Савич, *Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI–XVIII ст.* (Київ, 1929), 117–186. Про книгодрукування див. узагальнену роботу: Ярослав Ісаєвич, *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми* (Львів, 2002), 165–394.

⁴ Філарет, *Историко-статистическое описание Харьковской епархи*, (Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2005), 1: 16.

⁵ Дмитро Багалій, *Історія Слободської України* (Харків: Вид-во О. Савчука, 2019), 226–228.

насиченій джерелами праці преосв. Філарет ставить питання: чому в слобідських церквах збереглося не стільки книжок «південно-західного» друку, як належало б очікувати (вочевидь, самому Філарету)? Архиепископ вважає за причину діяльність свого попередника Йоасафа (Горленка) (1748–1754), який у книжках львівського друку вбачав «латинську ересь» та звелів позвезити старі видання до єпископського двору в Білгороді, де ті стародруки занедбали. Натомість картини реальної ситуації з книжковою культурою на цих теренах у досинодальний період на сьогодні немає.

Зокрема, бракує вивчення різниць у службах та особливостей церковного життя Білгородської єпархії. Питання має історико-політичний підтекст з огляду на теперішнє загострення міжцерковних справ і спробу переосмислити приєднання Київської митрополії до Московської патріархії 1686 р. після надання Православній Церкві України томосу 5 січня 2019 р. Серед іншого, в Росії вийшла друком збірка вже почасти відомих документів про приєднання київської церкви до Москви, у тому числі анонімна скарга 1685 р. про нищення особливостей церковного життя в Білгородській «діоцезії», яке очікує і на всю Київську митрополію⁶. Цей документ, уведений до наукового обігу ще 1872 р.⁷, що його було передано білгородським єпископом митрополитом Аврамієм патріархові Йоакиму, зображує нищення київських звичаїв, побої, стягнення та хабарництво, які панували в Білгородській «діоцезії» від часів митрополита Мисаїла (1672–1684) і продовжуються за митрополита Аврамія.

Виникнення Білгородської єпархії 1667 р. містило низку суперечностей. Потреба контролювати нові укріплені поселення, особливо після завершення будівництва Білгородської укріпленої лінії (1635–1654 рр.), мала наслідком підпорядкування московських церков на прикордонні Патріаршій області та проект «білгород-

⁶ *Воссоединение Киевской митрополии с Русской Православной церковью 1676–1686. Исследования и документы* (Москва: ЦНЦ «ПЭ», 2019), 479–481 (№ 140).

⁷ «Материалы для истории отношений к Южно-русской церкви восточных патриархов 1620–1678,» в *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе*, ч. 1, т. V: *Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату (1620–1694)* (Киев, 1872), 59–61 (№ XII).

ської єпархії» 1657 р.⁸. Але за «царских дел умножением» і набігами татар єпархію було відкрито аж через десять років⁹. Ситуація, певно, змінилася після залюднення територій на південь і понад Білгородською лінією переселенцями-українцями («черкасами»), зокрема у зв'язку з появою нових міст та сіл зі звичаями, принесеними з Київської митрополії. З огляду на це на білгородську кафедру навесні 1667 р. претендував київський місцеблюститель та єпископ Мстиславський Мефодій (Филимонович), апелюючи до Москви, що та єпископія «не в дальних местах от Кіева» і туди гарна дорога, «а что большая все слободы нашими черкасскими людьми и попами осели»¹⁰. Проте рішенням Московського собору 17 травня 1667 р. білгородський стіл віддали втікачеві до Москви сербському митрополитові Феодосію. Митрополит вршацький Феодосій (сербська єпархія в Банаті) без виїзду перебував у Москві з кінця 1663 р., і причини його приїзду за милостиною очевидні — чергова війна між Габсбургами та Османською імперією, що спалахнула 1663 р., спричинивши великі розорення православних монастирів та церков Банату, бо турецьке військо, рухаючись на Угорщину, наклало на православні монастирі данину й ті повлазили у борги¹¹. У липні 1664 р. царська грамота повідомляла сербському патріархові Максиму про затримання митрополита Феодосія для «великих дел»¹², тобто цар просив залишити того митрополита в Москві (напевно, для участі у соборі, де було усунуто патріарха Никона). Разом із тим, далось взнаки бажання «православного самодержца», себто царя Олексія¹³, створити єпархію, а також

⁸ Дополнение к тому III-му дворцовых Разрядов, издаваемых высочайшему повелению II отделением его императорского величества канцелярии (Санкт-Петербург, 1854), 110.

⁹ Павел Ф. Николаевский, *Патриаршья область и русские епархии в XVII в.* Санкт-Петербург, 1888), 31.

¹⁰ Геннадий Карпов, *Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великой Россией. Статья третья* (Москва, 1876), 149.

¹¹ Москва — Сербия. Белград — Россия. Сборник документов XVI–XVIII в. (Белград-Москва, 2009), 307 (№ 88).

¹² Там само, 309 (№90).

¹³ Дополнение к Актам историческим, собранные и изданные Археологической комиссией (Санкт-Петербург, 1853), V: 492 (№ 102).

вплинула співзвучність назв Белграда в Сербії (звідки Феодосій) і Белгорода на московському прикордонні.

Дискутується питання, як називати цю адміністративну одиницю, якою до 1722 р. керували митрополити. Церковний історик Анатолій (Ключарьов), пробуючи з'ясувати, чи слід називати Білгородську єпархію митрополією, обґрунтовано показав: там не було вікаріїв і підрозділів, що притаманно митрополіям (єдине, що митрополит час від часу перебував у Курську), тобто за всіма ознаками ця адміністративна одиниця була єпархією¹⁴. Однак це твердження потребує застережень, адже єпархією керували митрополити Московської церкви й це вимагало певних символічних позначень для міст перебування та окреслення простору. Хоч за рішенням Московського собору 1682 р. ще одним містом перебування митрополита визначили Курськ, та Мисаїлові, оскільки митрополит мав керувати певною «країною» (як, наприклад, Корнилій — «митрополит Новгородського царства»), було звелоно писатися «митрополит всея України»¹⁵. Так само у 1672 р. царський уряд (вочевидь за поданням Мисаїла) вживає на позначення цієї церковно-адміністративної одиниці вислів «Белгородская митрополія»¹⁶; на таку саму назву натрапляємо й у відомих скаргах київського духовенства на приєднання до московського патріарха 1685 р.¹⁷

Серб Феодосій керував єпархією кілька років, досить бурхливих політично (жовтень 1667 — травень 1672). Отож згадка в листі 1685 р. про те, що Феодосій у новоствореній єпархії не зачіпав київських звичаїв і навіть видав на їх непорушність «грамоту крепкую», вочевидь, мала під собою ґрунт¹⁸. Та його наступники Мисаїл і Аврамій були вихідцями з московського духовенства й учасниками реформування Московської церкви, тож скарги київського духовенства спрямовувалися проти їхніх порядків.

¹⁴ Анатолій, «Материалы для истории Курской епархии,» *Курские епархиальные ведомости* 12 (1872): 750–759.

¹⁵ Иван М. Покровский, *Русские епархии в XVI–XIX вв.: их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования* (Казань, 1897), приложение 1.

¹⁶ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА), ф. 210, Білгородський стіл, спр. 1068, арк. 80; спр. 1535, арк. 90.

¹⁷ *Воссоединение Киевской митрополии*, 479–480.

¹⁸ Там само, 479.

У великих стовпцях Розряду¹⁹, присвячених наставленню Мисаїла (1672 р.) й Аврамія (1684 р.) на митрополичу кафедру в Білгороді, «черкас» майже не згадано (за винятком соціально-економічних справ, як-от: забирання млина страченого полковника Івана Дзинковського 1672 р. чи оселення понад річкою Грайворон маєтностей митрополичого двору 1684 р.), хоч північну, «російську» частину єпархії та прикордонний московський клір представлено широко. Описередковані ж дані, навіть із цих документів, показують інакшу картину.

Залучення «киян» до білгородського митрополичого двору було дуже помітним. Київський чернець Йосиф Мишковський (Митковський), що вирощував виноград у Чугуєві, був 1668 р. забраний митрополитом Феодосієм до Білгорода²⁰, де перебував ще й у 1672 р.²¹ Київської традиції стосується й те, що до Білгорода разом із Феодосієм приїхав «полоцький старець» Амбросій²². Основний храм єпархії — собор Животворящої Трійці в Білгороді — теж будували з «черкаським» впливом. Піддячий Перфілій Оловенников, що приїжджав і склав кошторис потрібного для оздоблення церкви 1672 р., зазначав: церкву побудовано «с черкаского образца крестообразно о пяти главах». Аби скласти кошторис на оздоблення та розпис, були запрошені маляри з «Белгородского полку городов черкасы»: з Лебедина Іван Васильєв та з Охтирки Олександр Гаврилов. Іконописцями теж були «малоросийских городов жители»: Лук'ян Данилов із Полтави з товаришами²³.

Серед інших документів київська скарга 1685 р. про нищення церковних звичаїв і стягнення на користь білгородського двору знаходить підтвердження у грамотах митрополита Аврамія до

¹⁹ РДАДА, ф. 210, спр. 1068; спр. 1535.

²⁰ Н. Белявский, «Материалы к истории казенного хозяйства на южной степной окраине Московского государства. Государственные арбузные огороды и виноградники в городе Чугуеве», *Сборник Харьковского историко-филологического общества* XVI (1905): 68–69. Про видачу жалування 1668 р. див.: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІ-АК України), ф. 1791, оп. 2, спр. 66, арк. 34.

²¹ РДАДА, ф. 210, спр. 1068, арк. 27.

²² Там само, арк. 31; уточнення імені: там само, спр. 1535, арк. 8.

²³ Там само, ф. 210, спр. 1068, арк. 118–119, 167, 171, 190–192, 196.

церков слобідського міста Суми²⁴. За всіма ознаками, білгородські митрополити слабо контролювали слободи.

Прояснити ситуацію на прикордонні й дати ширші обриси культурного життя здатна історія функціонування книги та освіти на цих теренах, зокрема, через фіксацію уживання церковних книжок у Білгородській єпархії до синодальної реформи 1721 р. та появу шкіл у церквах українських переселенців.

У пункті 12 скарг київських священиків 1685 р. на порядки в Білгородській митрополії зазначалося: «Книги наши киевские скасовано, а наслано московския, чево и в нас сподеватися треба»²⁵. Потреба нових церков у служебних книжках була справді значною, і московський Печатний двір не встигав її задовольнити для всієї держави, тому офірування церковного начиння й книжок у прикордонні фортеці було помітним явищем²⁶. Більш того, царський уряд жалував московські книжки і до «білоруських церков» — храмів перших українських поселенців після пом'якшення ставлення до них наприкінці 30-х рр. XVII ст. Наприклад, є інформація про надання книжок у 1639 р. при побудові храму Різдва Христового в «черкаській слободі» у Курську, децю пізніше — до новозбудованої церкви Василя Кесарійського в «черкаській слободі» Костенках²⁷. Масовіше залюднення Слобожанщини в середині XVII ст. і спорудження нових церков теж супроводжувалося проханнями до московського уряду про церковне начиння та книжки. Наприклад, з клопотання сумського воєводи Кирила Арсенєва 1658 р. дізнаємося, що в соборній церкві в Сумах не було ані дзвонів, ані риз, ані книжок, ані навіть священиків — лише дяк з містечка Кос-

²⁴ Амфиан Лебедев, «Сведения о некоторых архивах духовного ведомства в губерниях Курской и Харьковской,» *Сборник Харьковского историко-филологического общества* XIII (1902): 186–190.

²⁵ *Воссоединение Киевской митрополии*, 480.

²⁶ Андрей И. Папков, «Приобретение государством церковной утвари для снабжения храмов и монастырей на юге России в конце XVI — первой половине XVII в.,» в *Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI–XIX вв.: Сб. материалов Второй междунар. науч. конф.*, сост. А. И. Раздорский (Курск, 2009), 97–100.

²⁷ Борис Н. Флоря, *Россия и восточнославянские земли Польско-Литовского государства в конце XVI — первой половине XVII в. Политические и культурные связи* (Москва: Индик, 2019), 381.

тянтинова (вочевидь, що поруч Недригайлова) Іван Севостьянов. Царський уряд доволі щедро обдарував нову церкву та диякона, надіславши 18 книг і «тетрадей»²⁸. Утім риторика Кирила Арсенєва, м'яко кажучи, не зовсім відповідала дійсності: у Сумах уже було три церкви, як видно з документів 1650-х рр., а щойно споруджена в острозі Преображенська²⁹, зведенням якої і мав опікуватися воєвода, стояла порожня й без належного начиння — найімовірніше, через наповнення церков на подолі.

Відрядження митрополита Феодосія 1667 р. до нової єпархії теж супроводжувалося певною кількістю книжок для церковних служб. Йому було надано³⁰:

Назва книжки	Кількість
Евангилия толковых	2
Апостол	2
Служебник	4
Псалтыри с слѣдованием	2
Охта на 8 гласов (Октоїх)	2
Треоді постные и цветные	2
Прѣлоги (?)	2
Минѣи мсчные	2
Соборника	2
Требника	2
Часослова	2
Бесѣды на Евангилие 8	3
Шестиднева	2
Минѣи общие	2
Ермолая	2
Книги о свѣщенстве Григория Бгослова	2

²⁸ Сумський слобідський козацький полк. Збірник документів, упоряд. О. Корнієнко (Суми, 2016), 36–37 (№ 11).

²⁹ Віктор Юркевич, *Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького* (Київ, 1932), 132, 134.

³⁰ РДАДА, ф. 210, спр. 1068, арк. 2–3.

Біблїи многосложной свитокъ	2
Евангилия повседневные	2
Книга о скръжалех	1
Книга Еорѣма Сирина	1
Книга Иоанна Лѣствичника	1
Книга Василия Великого о 6 днях	1
Книга Маргарит	1
Устав	2
Книга Правила Свѣтыхъ Отцѣ	1
Разом	55

Це, напевно, не всі книжки, бо з собою митрополит привіз Євангеліє та Псалтир із Соборної Архангельської церкви в Москві, де правив до настановлення на кафедру, та з Приказа «тайных дел» Євангеліє на престольне для служби (арк. 6). Так чи так, але ці книжки стали першою бібліотекою в прикордонному Білгороді (якщо їх вдалося привезти).

Надалі теж спостерігаємо надсилання московських «новопечатных служебников». У 1677 р. старець Авакум перебував як посланець митрополита Мисаїла в Москві, і йому мали дати 100 книжок³¹. У 1679 р. іншому посланцеві, стряпчому Мисаїла Прохорові Уголкову, виділили для Білгорода 50 служебників і 150 друкованих антимінсів³².

Як бачимо, московські служебні книжки були в новоствореній єпархії від початку її існування, але чи домінували вони в досинодальний період, невідомо.

За першим відомим нам переписом книжок зміївського Косацького Миколаївського монастиря, що приєднувався до Києво-Печерської лаври 1702 р., книжок московського друку тут було шість (з них два Апостоли), київського — одинадцять (серед них шість служебників; не включено «Мир с Богом»³³, що теж був київським),

³¹ Там само, арк. 428.

³² Там само, арк. 441.

³³ Трактат «Мир з Богом чоловіку» Інокентія Гізеля старанно досліджений Ларисою Довгою. Див., зокрема: Лариса Довга, *Система цінностей*

львівського — п'ять (з них два октоїхи та два часослови), острозького — дві, віленського — одна³⁴. Перевага київських і привезених книжок очевидна. Важко щось сказати про походження книжок суджанського протопопа Симеона, чий опис майна походить із близько 1714 р.: серед них був і «Мир с Богом челоувѣку»³⁵.

На жаль, у нас немає ретельних переписів книжок із зазначенням місця друку — за окремими винятками церковних установ Білгородської єпархії в досинодальний період (до 1721 р., посідання кафедри єпископом Єпифанієм Тихорським), проте зберігся реєстр книжок Покровської церкви харківського Покровського монастиря (колегіумського) 1737 р.³⁶ Тут натрапляємо на сусідство київських та московських видань з невеликим переважанням перших.

Назва книжки	Друк	Кількість
Служебник болшой	Київський	1
Служебник в полвесты	Московський	1
Служебник малой	Київський	2
Требник болшой Петра Могилы	Львівський	1
Требник болшой	Московський	1
Требник в полвесть	Київський	1
Требник малой	Київський	1
Минеи	Московський	12
Апостол	Київський	1
Октоих	Львівський	1
Часослов	Московський	2
Трибы	Московський	3

в українській культурі другої половини XVII ст. (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля) (Львів: Свічадо, 2012).

³⁴ [Димитрий Багалей], *Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний в XVI–XVIII столетии)* (Харьков, 1886), 1: 176 (№ XLVIII).

³⁵ ЦДІАК України, ф. 1638, оп. 2, спр. 4, арк. 6 зв.

³⁶ Там само, ф. 2007, оп. 1, спр. 168, арк. 8 зв.

Евангелие толкованное Кирилла Транквилиона	Київський	1
Повенчальник	Київський	1
Ермолой	рукописний	1
Ермолой	Московський	1
Октоих	Московский	1
Псалтырь	Київський	1
Псалтырь	Московський	1
Акафіст	Київський	1

Пізніший опис бібліотеки Покровського монастиря середини XIX ст., здійснений за Філарета, свідчить про завезення до монастиря книжок зі скасованих монастирів³⁷ і не є репрезентативним. Важливішим, натомість, є опис видань, незрідка з записами, належних курязькому Преображенському монастирю (на захід від Харкова), куди дарування книг особливо поживалися за архимандрита Онуфрія наприкінці XVII — на початку XVIII ст.³⁸ Тут бачимо цінність книги як такої, без істотної різниці щодо місця видання, і присутність книжок як московського, так і київського друку, офірованих обителі (текст реєстру русифікований, як притаманно Філаретові)³⁹:

Назва та рік видання	Друк та нумерація	Помітки про пожертву
Евангеліє 1681	Московський (1)	
Евангеліє 1690	Львівський (1)	Монас. Харьковскаго.

³⁷ Філарет, *Историко-статистическое описание*, 1: 29–31 (Тут Філарет зазначає і відмінності у служебних книжках різних друкарень). У даному разі — с. 30: Устав московського друку 1682 р. «в св. обитель Змиевскую Николаевскую приложил стольник и полковник харьковский Федор Владимирович Шилов...», тобто книжка вилучена зі скасованого зміївського Косацького монастиря під час секуляризації і передана до наявного харківського Покровського.

³⁸ Про нього див.: Владимир Н. Перетц, «Вирши харьковского архимандрита Онуфрия,» в: Владимир Н. Перетц, «Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII в.,» *Сборник Отдела русского языка и словесности АН СССР* CI, № 2 (1928):140–176.

³⁹ Філарет, *Историко-статистическое описание*, 1: 37–39.

Евангеліє 1697	Київський (1)	
Евангеліє 1677	Московський (2)	Сию книгу я, раб Божий Тимофей Лавринович Клочко, Харьковского полку судья с женою своею Верою Максимовою отдалем в Харьковский Преображенский монастырь при архимандриту Герману в вечные часы нынешнего 1678 апр. 1 дня.
Апостол 1655	Московський (3)	
Апостол 1682	Московський (4)	
Апостол 1691	Київський (2)	
Апостол 1695	Київський (3)	Сию книгу подал монах Дамаскин Нечитайло, житель прежде бывшей Водолаги Новой, при бытности архимандрита Онуфрия р. 1705 на постризе своем.
Октоїх по благословению Петра Могилы 1639	Львівський (2)	Монас. Харьк. Преобр.
Октоїх 1688	Львівський (3)	Сия книга куплена прикладом иеромонаха Софонии духовного монастыря Харьковского року 1696 при бытности архимандрита Онуфрия.
Шестоднев 1678	Московський (5)	Монас. Харьк., подана от Государя нашего царя Федора Алексеевича архимандриту Иоасафу для мон. Харьк. Преобр.

<p>Пентикостарий за благословением Петра Могилы 1642 [з передмовою Михайла Сльозки]</p>	<p>Львівський (4)</p>	<p>Сия книга Триод цветная монас. Харьк. Преобр. иже на Куряже зостае, которую то книгу купил Григоровых Дяк, братчик рынокой Церкви харьковской мурованной, за которую книгу дал готовых грошей 20 золотых.</p>
<p>Пентикостарий 1699</p>	<p>Московський (6)</p>	<p>Куплена за общие гроши сестр Мироносиц жителей гор. Харькова до монас. Харьк. Преобр. 1701 г., которую то книгу приписал архим. Онуфрий принимая от сестер до монас. Всеминос. Спаса.</p>
<p>Триод цветная 1702</p>	<p>Київський (4)</p>	<p>Полковника Григория Семеновича Кветки-Афанасьева подарована панам отцам архим. Харьковскому Сильвестру в монастырь.</p>
<p>Триод цветная с посвящением Лазарю Барановичу 1685</p>	<p>Чернігівський (1)</p>	<p>Сие же от книг архимандрита Сильвестра Харьк. монастыря его келейная.</p>
<p>Триод постная по благословению архимандрита Иосифа Тризны 1648</p>	<p>Київський (5)</p>	
<p>Тридион постный 1699</p>	<p>Московський (7)</p>	<p>Подал пан Демян харьковский житель при бытности архим. Онуфрия 1703.</p>

Миняя общая 1687	Московський (8)	1690 окт.1 сию книгу обменяли есмо по обещанию харьковский полковой писарь Феодор Осипович с прикладом денег Семена Панасовича до Прокопа Васильевича, сотника мереханского, три рубля за сребренные денги на Москве, и отдали в Харьковский Преображенский монастырь, которой то книги от онаго монастыря отдаляти не позволяем.
Миняя служебная 1689 — 1691	Московський (9)	Сию книгу купил его милость Пан Павел есаул полку Харьковского с женою своею Евдокиєю и надал в начальстве архим. Онуфрия, который то и подписал своею рукою.
Требник Петра Могилы 1646	Київський (6)	Монас. Харьк. Преобр. надал сию книгу Павло Леонтьевич Крамарь.
Требник 1658	Московський (10)	Сия книга надана есть Михаилом Тимофеевичем Щелищевым, воеводою харьков., с Тулова с под Москвы до монаст. Харьков. Преобр., иже в Куряже зостае в лесе при шляху.
Служебник 1693	Московський (11)	
Служебник 1705	Московський (12)	Куплен за 7 золотых за старанием всяческого госп. Отца Онуфрия, архим. Харьков р.1709.

Ирмологий нотный 1700 преп. Иосиф Скольский	Львівський (5)	Сию книгу надал его милость пан Андрей Логвинович, ктитор монас. Харьковского иже над Куряжую зостае, себе на поминование и чадам своим при бытности в начальства о. Онуфрия архим. р. 1705.
Полуустав 1682 с предисловием иеромонаха Иосафа	Київський (7)	Дар иерод. Димитрия Харьковца, келейника митр. Варлаама [Ясинського — В.М.].
Чин пострижения в монашество (без титула)	???	Сия книга стала за старанием Онуфрия, архим. мон. Харьк. Преобр., для остроги, архим. Онуфрий и руку приложил року 1694.
Крест Христа Спасителя и каждого человека архимандрита Петра Могилы 1632	Київський (8)	Сия книжка стала в монастырь Харьковский за старанием о.архим. Онуфрия.
Беседы Иоанна Златоуста на 14 посланий ап. Павла 1623	Київський (9)	Сию книгу обменял раб Божий Тимофей Лаврентьев Ключко до обители харьк. Всемил. Спаса.
Беседы Златоустого на Деяния 1624	Київський (10)	Купил сию книгу Тимофей Кармазин 7190 за старанием архим. Иосафа.
Беседы Златоустого на Евангелие Иоанна 1665	Московський (13)	
Обед душевный Симеона Полоцкого 1681	Московський (14)	
Вечеря душевная Симеона Полоцкого 1683	Московський (15)	7192 сия книга куплена ест на мои деньги раба Божьего Логвина ктитора за старанием архим. Иосафа.

Огородок Марии Богородицы Антония Радивиловского (2 примірники)	Київський (11, 12)	
Венец Христов Антония Радивиловского 1688	Київський (13)	Надана Андреем Логвиновичем до монас. Харьков. Преображенскаго за архимандрита Онуфрия; почитати и внимати.
Слово Григория Низианза (Богослова) 1665	Московський (16)	
Евангелие учительное воскресное 1686	Московський (17)	
Евангелие толковое Феофилакта 1698	Московський (18)	Монаст. Харьков. Преобр. иже на Куряже подле шляху, подписаем Онуфрий рукою своею.
Маргарит 1698	Московський (19)	
Сборник поучительных слов, которых числом 71 1700	Московський (20)	
Поучение пр. Ефрема 1701	Московський (21)	Монаст. Харьк. Преобр. иже на Куряже зостае.

Як бачимо, книжки київського та львівського друку не лише були наявні в монастирській бібліотеці — їх охоче офірували монастиреві, ймовірно, в часи «заборон» за правління Мисаїла та Аврамія (1672–1702 рр.). Перевага книжок московського друку над київськими неістотна (21 супроти 19).

Варто додати, що в обігу були не тільки друковані, а й рукописні книжки. На початку XVIII ст. Пантелеймон Переяславченко купив за вісім шагів у дворі Воздвиженської церкви в «граді Ізюмі»

рукописний збірник у Супруна Цимбалістого, що містив: «Руно орошенное» Дмитра Туптала, «Боги поганськіє» Йоаникія Галятовського та низку інших казань і описів чуд⁴⁰.

Важлива й історія самих книжок: як вони потрапляли до Харкова чи інших міст та монастирів. Так, Євангеліє львівського друку 1636 р. було при Успенському соборі в Харкові і за Філарета⁴¹, і пізніше, 1905 р. (описане Єгором Редіним⁴²). Філарет прочитав напис, із якого постає, що ту книжку, подаровану церкві, перевезено до Харкова якимось Михайлом із церкви села Пліски поблизу Борзни 1659 р., вирвано з вогню «от изменника Ивашки Выговского», а до церкви Архистратига Михаїла тих Плісок подаровано 1648 р. Важливо, що поруч із цим Євангелієм на початок ХХ ст. збереглося й інше, московського друку 1689 р. — подарунок харківській Успенській церкві полковника Федора Донця (Донця-Захаржевського)⁴³.

Отже, книжки київського, львівського й острозького друку не були знищені чи витіснені, а залишалися при церквах у Білгородській єпархії, особливо в її південній частині. Можна сказати більше: ці книжки не були знищені й під час керування єпархією архієпископа Йоасафа Горленка⁴⁴. Більше їх нищили недбалість і рівень вологості в церквах, аніж кампанії та ініціативи. Може, тому ми знаходимо чимало таких книжок у церквах в часи їх описування підручними харківського єпископа Філарета в середині ХІХ ст. і пізніше.

Зі сказаного випливає, що твердження про «скасування» київських книжок у скарзі 1685 р. було дещо перебільшеним. Київські та

⁴⁰ Цей збірник зберігся дотепер. Див.: *Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Путівник по фондах рукописів* (Київ, 1999), 127.

⁴¹ Філарет, *Историко-статистическое описание*, 1: 126.

⁴² Егор К. Редин, «Материалы к изучению церковных древностей Украины. Церкви города Харькова», *Сборник Харьковского историко-филологического общества XVI* (1905): 688–689. Вочевидь, книжка зберігалася в Успенському соборі і 1918 р.: Багалій, *Історія Слободської України*, 227.

⁴³ Філарет, *Историко-статистическое описание*, 1: 126; Редин, «Материалы,» 689–690.

⁴⁴ Це радше докір Філарета Йоасафові за несприйняття згідно з правилами книжок львівського друку, бо там містилися, на думку єпископа, помилкові свідчення про освячення дарів і перетворення Тіла та Крові Господа й літургійні різночитання: Філарет, *Историко-статистическое описание*, 1: 16. Але прямих звісток про знищення таких книжок немає.

львівські книжки й далі вживали для служб і зберігали в монастирських бібліотеках. Білгородські митрополити, вочевидь, були більше зосереджені на соціально-економічній, зокрема фіскальній діяльності. Вплив київського християнства на Московську церкву був досить потужним, а службених та учительних книжок бракувало.

У записці київського духовенства 1685 р. зовсім не згадано про одну з найважливіших рис церковного життя, яка дуже вирізняла православну Київську митрополію, — про ставлення білгородських митрополитів до «шкіл», що їх створювали при церквах для прихистку та навчання⁴⁵. Але в документах про послання з Москви Мисаїла 1672 р. проблема вчителів постає виразно. Збираючись із Москви на прикордоння, колишній коломенський митрополит у проханнях цареві писав, що хоче взяти з собою вчителя для навчання півчих та піддячих, і запропонував кандидатуру Івана Кувшинова, який, за відомостями Мисаїла, працював на Патріаршому дворі, але на той час «без быта». Однак згаданий Кувшинов, вочевидь, не хотів їхати до непевної прикордонної області й у Москві «укривался, б'ггал і не сыскан»⁴⁶. Уже дорогою до єпархії в Тулі Мисаїл у чолобитній згадує, що без учителя не обійдеться, і зазначає, що в Москві є учитель Тихон (Семенов), який живе при дворі Анни Строганової, а до того працював при смоленському архієпископі Філареті. Тихона Семенова мали доправити з приставом у Білгород; у вересні 1673 р. його дійсно було послано з Москви, але не з приставом, а зі старцем Авакумом, що прямував до Мисаїла. Та на першому ж «стані» Тихон утік від старця, і Мисаїл знову залишився без учителя, хоч прохав і про ще одного⁴⁷. Схоже, спроби Мисаїла зазнали фіаско.

Від XVI ст. «школа» при церкві стала засадничою рисою церковного життя та міжцерковних протистоянь. Це був багатофункціональний заклад, де освіти відводили не першорядну роль: ішлося про формування спільноти, яка вміла читати Псалтир і спі-

⁴⁵ Про дискусійність розуміння школи: Максим Яременко, «Ціна дяківської науки», *Київська академія* 8 (2010):122–138; Оксана Романова, «“А се церковні люди...”». Склад церковних притчів у Київській митрополії (на прикладі Ніжинської протопопії 1740 р.), *Соціум. Альманах соціальної історії* 10 (2013):78–85.

⁴⁶ РДАДА, ф. 210, спр. 1068, арк. 36–37, 40, 75–79.

⁴⁷ Там само, арк. 75, 149–151.

вати. Звідси своєрідна соціальна категорія «школьників» — чоловіків різного віку, що жили в школі при церкві⁴⁸. Характерною рисою церковного життя Київської митрополії і територій під її впливом була наявність таких «шкіл», що можемо спостерігати і на «слобожанській частині» Білгородської єпархії. Перші згадки про школи фіксуються в новозбудованій фортеці Миропілля 1671 р., де, згідно з документами, священиками були вихідці з українських міст. Поблизу Преображенської церкви (священик Іван Алексеев із Козельця) побудовано школу, якою відав дячок Семен Богданов; при церкві Миколи Чудотворця (біля Хотимзьких воріт, священик Іван Васильєв із Хоружівки) школу згадано також⁴⁹. У 1675 р. школа фіксується при Миколаївській церкві в Охтирці⁵⁰. Пізніші згадки про школи ще виразніші, особливо під час найбільшого перепису слобідських полків 1732 р. майора Михайла Хрущова, дані якого, обговорюючи поширення освіти, наводить Дмитро Багалій⁵¹.

Зберігалися і школярські звичаї: за даними з колишніх місцевостей Білгородської єпархії, а саме з села Яндовища під Воронежем, заселеного українськими переселенцями, 17 червня 1703 р. дячок Успенської церкви Роман Прокоф'єв ходив «по черкаской своей обыкности воспевать с выростки» (тобто жєбрати співаючи)⁵². Є підтвердження сприйняття школи в тогочасних реаліях і як місця перебування «школьників», що зазначено у відокремленій свого часу від єпархії (1672 р.) Білопільській десятині: в селі Архангельському 1721 р. при поміщицькому дворі жив прихожий піп Олексій Черкашенин (!), а на тому ж дворі «школьники дячки черкашена приходят повольно»⁵³. Саме на відокремлених від Біл-

⁴⁸ Див. пояснення Дмитра Багалія: Багалій, *Історія Слободської України*, 249–250.

⁴⁹ Дмитрий И. Багалей, «Новые материалы для истории Слободской Украины,» *Сборник Харьковского историко-филологического общества* V (1893): 183 (№ 3).

⁵⁰ Филарет. *Историко-статистическое описание*, 1: 263.

⁵¹ Багалій, *Історія Слободської України*, 251–252.

⁵² *Материалы по истории Воронежской и соседних губерний* (Воронеж, 1886), 8: 634.

⁵³ [Г. Холмогоров], *Материалы для истории церквей Курской, Харьковской, Орловской, Черниговской и Воронежской губерний, городов и станиц Донской*

городської єпархії землях «черкаські звичаї» були особливо виразними. Визначальною рисою «черкас», за спостереженням історика Воронежської єпархії⁵⁴ Ніколая Полікарпова (в майбутньому єпископа Митрофана), слугувала наявність шкіл (в Уриві, Коротояку, Острогоську; в Землянську «школа», відома з 1683 р.), і в тій-таки єпархії натрапляємо на ходіння зі співом школярів і дячків, як було в «черкаському» Яндовиці 1703 р.⁵⁵

Отже, на південь від Білгорода зберігалася «шкільна традиція», закорінена на батьківщині переселенців, однак уперше згадувана саме в часи митрополитів Мисаїла й Аврамія (1672–1702 рр.). Своїх учителів митрополити не привезли, а «черкаські школи», мабуть, не контролювали.

Уніфікаторські спроби митрополитів Мисаїла та Аврамія не досягли мети і, можливо, окреслили існування двох частин єпархії: «великоросійської» з Білгородом та Курськом і південної «малоросійської» (переважно слобідські полки з численними українськими поселеннями поза старими укріпленнями Білгородської лінії). Зміна керівництва на верхах та створення Синоду, певно, трансформували ситуацію: керувати Білгородською єпархією аж до її скасування переважно направляли єпископів з київською освітою, і власне при них співіснували книжки різного друку, з'являлися й функціонували «школи», зберігалися певні особливості монастирського життя. Це вчергове підкреслює неодноманітність прикордоння та множинність ідентичностей.

области, по приходным окладным книгам жилых данных церквей Патриаршего Казенного Приказа 7136 (1628) — 1746 г. (Москва, 1913), 115.

⁵⁴ Острогоська східна частина Білгородської єпархії у 1699 р. відійшла до новоствореної Воронежської: Евгений [Болховитинов], *Историческое, географическое и экономическое описание Воронежской губернии* (Воронеж, 1800), 170; Александр М. Правдин, «Рукописный сборник Митрофанова монастыря № 5,» *Воронежская старина* 4 (1904): 156–157.

⁵⁵ Николай И. Поликарпов, «Книги переписныя Воронежской епархии всех городов и уездов поповым и дьяконовым детям, а церковным причетниками их церковничьим детям мужеска пола 1705 г.» (К вопросу о состоянии Воронежской епархии при св. Митрофане),» *Воронежская старина* 1 (1902): 221–222.

Bibliography

- Anatolij (Kljucharev). «Materialy dlya istorii Kurskoj eparhii.» *Kurskie eparhial'nye vedomosti* 12 (1872): 750–759.
- [Bagalej, Dmitrij]. *Materialy dlya istorii kolonizacii i byta stepnoj okrainy Moskovskogo gosudarstva (Har'kovskoj i otchasti Kurskoj i Voronezhskoj gubernij v XVI — XVIII stoletii)*. Vol. 1. Har'kov, 1886.
- Bagalej, Dmitrij. «O Novych materialach dlya istorii Slobodskoj Ukrainy.» *Sbornik Har'kovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva V* (1893): 167–280.
- Bahalii, Dmytro. *Istoriia Slobodskoi Ukrainy*. Kharkiv: Vyd-vo Oleksandra Savchuka, 2019.
- Belyavskij, Nikolaj. «Materialy k istorii kazennogo hozyajstva na yuzhnoj stepnoj okraine Moskovskogo gosudarstva. Gosudarstvennye arbuznye ogorody i vinogradniki v gorode CHugueve.» *Sbornik Har'kovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva XVI* (1905): 54–105.
- Brooks, James F. *Captives and Cousins: Slavery, Kinship, and Community in the Southwest Borderlands*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2002.
- Chornovol, Ihor. *Korporatyvni frontyry: svitovy i vitchyzniani vymir*. Kyiv: Krytyka, 2015.
- Chornovol, Ihor. «Relihiia ta kultura na frontyri.» *Frontyry mista 4* (2015): 8–21.
- Dashkevych, Yaroslav. «Konfesiini vidnosyny obabich Velykoho kordonu (XIV–XVIII st.)» In Dashkevych, Yaroslav. *Ukraina na perekhresti svitiv: relihiieznavchi y sotsiokulturni studii*, 37–42. Lviv, 2016.
- Dovha, Larysa. *Systema tsinnosti v ukrainskii kulturi druhoi polovyny XVII st. (na prykladi teoretychnoi spadshchyny Inokentiiia Gizelia)*. Lviv: Svichado, 2012.
- Dopolnenie k Aktam istoricheskim, sobrannye i izdannye Arheograficheskoyu komissieyu*. Vol. V. Sankt-Peterburg, 1853.
- Dopolnenie k tomu III-mu dvorcovyh Razryadov, izdavaemyh vysochajshemu povelenyu II otdeleniem ego imperatorskogo velichestva kancelyarii*. Sankt-Peterburg, 1854.
- Evgenij (Bolhovitinov). *Istoricheskoe, geograficheskoe i ekonomicheskoe opisanie Voronezhskoj gubernii*. Voronezh, 1800.
- Filaret. *Istoriko-statisticheskoe opisanie Har'kovskoj eparhii*. Har'kov: Har'kovskij chastnyj muzej gorodskoj usad'by. Vol. 1. 2005.

Florya, Boris. *Rossiya i vostochnoslavjanskie zemli Pol'sko-Litovskogo gosudarstva v konce XVI — pervoj polovine XVII v. Politicheskie i kul'turnye svyazi*. Moskva: Indrik, 2019.

Harlampovich, Konstantin. *Zapadnorusskie pravoslavnye shkoly XVI i nachala XVII veka, otnoshenie ih k inoslavnym, religioznoe obuchenie v nih i zaslugi ih v dele zashchity pravoslavnoj verry i cerkvi*. Kazan', 1898.

[Holmogorov, Vasilij, Holmogorov Gavriil]. *Materialy dlya istorii cerkvej Kurskoj, Har'kovskoj, Orlovskoj, CHernigovskoj i Voronezhskoj gubernij, gorodov i stanic Donskoj oblasti, po prihodnym okladnym knigam zhilyh dannyh cerkvej Patriarshego Kazennogo Prikaza 7136 (1628)–1746 g.* Moskva, 1913.

Institut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. Putivnyk po fondakh rukopysiv. Kyiv, 1999.

Isaievych, Yaroslav. *Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy*. Lviv, 2002.

Karpov, Gennadij. *Kievskaya mitropoliya i moskovskoe pravitel'stvo vo vremya soedineniya Malorossii s Velikoj Rossiej. Stat'ya tret'ya*. Moskva, 1876.

Lebedev, Amphian. «Svedeniya o nekotoryh arhivah duhovnogo vedomstva v guberniyah Kurskoj i Har'kovskoj.» *Sbornik Har'kovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva XIII (1902)*: 99–195.

Materialy po istorii Voronezhskoj i sosednih gubernij. Voronezh, 1886.

«Materialy dlya istorii otnoshenij k YUzhno-russkoj cerkvi vostochnyh patriarhov 1620–1678.» In *Arhiv Yugo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj Vremennoyu komissieyu dlya razbora drevnih aktov, vysochajshe uchrezhdennoyu pri Kievskom, Podol'skom i Volynskom General-Gubernatore*, p. 1, vol. V: *Akty, otnosyashchiesya k delu o podchinenii Kievskoj mitropolii Moskovskomu patriarhatu (1620–1694)*, 1–32. Kiev, 1872.

Moskva — Serbiya. Belgrad — Rossiya. Sbornik dokumentov XVI–XVIII v. Belgrad-Moskva, 2009.

Nikolaevskij, Pavel. *Patriarsh'ya oblast' i russkie eparhii v XVII v.* Sankt-Peterburg, 1888.

Papkov, Andrej. «Priobretenie gosudarstvom cerkovnoj utvari dlya snabzheniya hramov i monastyrej na yuge Rossii v konce XVI — pervoj polovine XVII v.» In *Torgovlya, kupechestvo i tamozhennoe delo v Rossii v XVI–XIX vv.: Sbornik materialov Vtoroj mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii*, ed. A. I. Razdorskij, 97–100. Kursk, 2009.

Peretc, Vladimir. «Virshi har'kovskogo arhimandrita Onufriya.» In Peretc Vladimir. «Issledovaniya i materialy po istorii starinnoj uk-

rainskoj literatury XVI–XVIII v.» *Sbornik Otdela russkogo yazyka i slovesnosti AN SSSR*. CI, no. 2 (1928): 140–176.

Pokrovskij, Ivan. *Russkie eparhii v XVI–XIX vv.: ih otkrytie, sostav i predely. Opyt cerkovno-istoricheskogo, statisticheskogo i geograficheskogo issledovaniya*. Kazan', 1897.

Polikarpov, Nikolaj. «Knigi perepisnyya Voronezhskoj eparhii vsekh gorodov i uezdov popovym i d'yakonovym detyam, a cerkovnym prichetnikami ih cerkovnich'im detyam muzheska pola 1705 g.» (K voprosu o sostoyanii Voronezhskoj eparhii pri sv. Mitrofanе).» *Voronezhskaya starina* 1 (1902): 206–224.

Pravdin, Aleksandr. «Rukopisnyj sbornik Mitrofanova monastyrya № 5.» *Voronezhskaya starina* 4 (1904): 152–176.

Redin, Egor. «Materialy k izucheniyu cerkovnyh drevnostej Ukrainy. Cerkvi goroda Har'kova.» *Sbornik Har'kovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva* XVI (1905): 673–736.

Romanova, Oksana. «“A sie tserkovny liudy...”. Sklad tserkovnykh prytychiv u Kyivskii mytropolii (na prykladi Nizhynskoi protopopii 1740 r.)» *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii* 10 (2015): 51–96.

Rosiiskiy derzhavnyi arkhiv davnikh aktiv, f. 210, Bilhorodskiy stil, spr. 1068.

Rosiiskiy derzhavnyi arkhiv davnikh aktiv, f. 210, Bilhorodskiy stil, spr. 1535.

Savych, Aleksander. *Narysy z istorii kulturnykh rukhiv na Ukraini ta Bilorusi v XVI–XVIII st.* Kyiv, 1929.

Sumskiy slobidskyy kozatskyy polk. Zbirnyk dokumentiv, comp. O. Korniienko. Sumy, 2016.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 1638, op. 2, spr. 4.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 1791, op. 2, spr. 66.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 2007, op. 1, spr. 168.

Vossoedinenie Kievskoj mitropolii s Russkoj Pravoslavnoj cerkov'yu 1676–1686. Issledovaniya i dokumenty. Moskva: CNC «PE», 2019.

Yaremenko, Maksym. Tsina diakivskoi nauky // *Kyivska akademiia* 8 (2010): 122–138.

Yurkevych, Viktor. *Emigratsiia na skhid i zaliudnennia Slobozhan-shchyny za B. Khmelnytskoho*. Kyiv, 1932.

Abstract**Bilgorod Metropolitans
and «Cherkasy Customs»:
Book and School**

The church history of the Russian-Ukrainian border is a significant area for research, in particular in the issue of the meeting of the Moscow Orthodox Church, which was intensively reformed, and the church structure of numerous immigrants to Sloboda Ukraine from the Kyiv Metropolis («Cherkasy» (Ukrainians)). The main ecclesiastical administrative formation in Sloboda Ukraine was the Bilgorod diocese, ruled by metropolitans in 1667–1721. In this case, the important features of the border are the presence of non-Moscow printing books and the emergence of schools.

Already the first Bilgorod Metropolitan Theodosius brought 150 liturgical books to the center of the diocese from Moscow. But according to later data, Moscow books did not dominate in this space: a significant part of the books was from Kyiv, Lviv, and even Ostroh printing houses. The register of books of the Kuryazh monastery, published before the beginning of the 18th century, and other available registers testify to the coexistence of books of various printings in monastery book collections and churches.

The «school tradition» of the establishment of schools at churches, similar to the Kyiv Metropolitanate, was also characteristic. The Bilgorod metropolitans did not bring their teachers from Moscow and apparently did not control the «cherkasy schools». These examples once again emphasize the heterogeneity of the borderline and the multiplicity of identities.

Keywords: border, Bilgorod diocese, book, Kyiv printing, school, metropolitan, Kyiv Metropolitanate, monasteries, priests, teachers.